

Frazéma ako jazykový znak a jazykotvorný činiteľ

Silvia Vertanová (Bratislava, Slovensko)

THE IDIOM AS A LINGUISTIC SIGN AND A LINGUISTICALLY CREATIVE ELEMENT

An idiom is a communicatively motivated complex language sign. Its emergence does not take place in accordance with the system of a language as it is currently stabilized; in a certain sense it represents its disruption. The poetic function of a language plays a significant role here. Its influence in spoken language creates figurative units with high persuasive value and a new phraseological meaning arises. However, it turns out that the process of phraseme creation also introduces new partial meanings in its components. It can be stated that there is a dependence between the polysemy of the word and its occurrence in idioms. Therefore, from the point of view of examining this phenomenon, it is necessary to consider the cognitive processes in speech activity. Thus, the issue of phraseology does not only belong to the phenomena of *langue* and *parole* but it is directly related to language.

KEYWORDS

linguistic sign, cognitive processes, association, idiom, polysemy

KLÍČOVÁ SLOVA

jazykový znak, kognitívne procesy, asociácia, frazéma, polysémia

DOI

<https://doi.org/10.14712/23366591.2023.2.4>

1. ÚVOD

Frazémy ako jazykové znaky fungujú v slovnej zásobe podobne ako ostatné autosémantické jednotky: jestvuje medzi nimi synonymia, antonymia, homonymia, ba dokonca možno hovoriť v rámci frazeológie aj o polysémii; patria k rôznym dialektom, sociolektom a štylistickým registrom; podieľajú sa na slovtvorbe; podliehajú derivácii, archaizácii a tiež jazykovým trendom.

Jednako je však vznik novej frazémy z pohľadu jazykového systému neprediktabilný. Frazeologické procesy sú fenoménom, ktorý nemožno skúmať iba v reči (*parole*), kde vznikajú, alebo v systéme jazyka (*langue*), kde sa ustalujú, ale ako prvky *langage*, pretože bezprostrednejšie ako iné jazykové jednotky súvisia s javmi, ktoré vyplývajú z rečovo-kognitívnej činnosti.

Vzhľadom na skutočnosť, že naše závery vychádzajú z kontrastívnych výskumov, ktorých cieľom bola snaha o uchopenie univerzálnych charakteristík frazém, konkrétne ich príspevku k polysémii v jazyku, predstavuje táto štúdia skôr tradičný

prístup k skúmaniu frazeologického (konkrétne somatofrazeologického) viacjazyčného materiálu.¹

2. IDIOMATICKOSŤ AKO JAZYKOVÁ UNIVERZÁLIA

Cez spätosť s komunikačnými interakciami daného kultúrneho spoločenstva odráža frazeológia stav jazykového systému i spoločenských okolností jeho používania. Zároveň sú frazémy svedectvom tvorivých kognitívnych schopností a svetonázorovej orientácie daného jazykového spoločenstva. Mnohé paremiologické frazémy konzervujú overené životné skúsenosti. Hoci dnes už nevznikajú nové príslovia a porekadlá, vzniká množstvo nových, kratších frazeologických jednotiek, ktoré sú výsledkom prirodzenej tendencie používateľov jazyka využívať obrazné vyjadrovanie.

V minulosti sa práve pre túto, síce univerzálnu, no problematickú vlastnosť jazykového kódu, ktorou je obraznosť a nejednoznačnosť, opakovane objavovali pokusy vytvoriť pre ľudstvo tzv. **umelý jazyk**.² V praxi všetky snahy o **zázračne jednoduché** alebo **deidiomatizované** jazyky skončili neúspechom, resp. konštatovaním, že síce fungujú výborne, no iba v rovine projektu.³ V neskoršom období analytická filozofia podľahla dojmu, „že všetky filozofické problémy sú problémami lingvistickými, t. j. spôsobenými našou neznalosťou komplexnosti jazyka alebo jeho nedostatkami.“ Avšak snahy o exaktnosť myslenia a vyjadrovania nevedli ani k vytvoreniu jednotného jazyka vedy, ani jednotnej vedeckej metódy, a nemožno hovoriť ani o jedinej pravdivej deskripcii sveta (Mosterín, 1989, s. 12–14).

Túžba po jednoznačnosti jazyka je síce pochopiteľná, otázkou však je, či by cena za jej dosiahnutie nebola príliš vysoká. Jazyk, čo ako nedokonalý nám niekedy pripadá, je schopný priblížiť nám i krajnosti, vrátane nie celkom racionálnych aspektov nášho bytia. To je dôvod, prečo v ňom nemožno hľadať rigidnú logiku a jednoznačnosť. Ako

1 Z rovnakých dôvodov sa opiera o tradičné printové (nie korpusové zdroje ako je trendom dnešných frazeologických výskumov), pretože tie sú výsledkom verifikácie frazém viacerými generáciami kvalifikovaných posudzovateľov.

2 V priebehu XVI. storočia to boli snahy konštruovať *magické* jazyky. V období osvietenstva bol azda najprepracovanejším umelým jazykom písomný dorozumievací kód nemeckého jezuita Athanasia Kirchera. Pomocou viacjazyčného slovníka a gramatickej tabuľky sa odosielaný text kódoval do latinčiny a z nej si ju mal príjemca dekodovať do vlastného jazyka. Teoreticky nebolo potrebné ovládať akýkoľvek jazyk mimo materinského (za predpokladu existencie príslušného slovníka tohto jazyka; Kircher ho predbežne navrhol pre 30 rečí) (Eco, 2001, s. 176). Dochované pokusy dorozumieť sa pomocou Kircherovej polygrafie silne pripomínajú strojový preklad, avšak práve preklady frazém predstavujú preň ťažko prekonateľné prekážky.

3 Z pokusov o vytvorenie dokonalého plánovaného jazyka možno konštatovať väčšiu úspešnosť iba v prípade esperanta; z nadšenej komunity esperantistov vzišli dokonca rodení hovorcovia. Zdá sa však, že esperanto tým začalo fungovať ako prirodzený jazyk: tvoria sa v ňom už aj nesystémové prvky v podobe idiómov. (Bližšie pozri [https://www.jtpunion.org/O-JTP/Clanky-a-zajimavosti/Vyslo-\(nebo-vyjde\)-ze-slovníkove-a-encyklopedicke/Josef-Cink-Cesko-esperantska-frazeologie-Ceha-espe](https://www.jtpunion.org/O-JTP/Clanky-a-zajimavosti/Vyslo-(nebo-vyjde)-ze-slovníkove-a-encyklopedicke/Josef-Cink-Cesko-esperantska-frazeologie-Ceha-espe)).

vo svojich neskorších prácach uznal aj Ludwig Wittgenstein, požiadavka exaktného vyjadrovania je požiadavkou logiky, no bežný jazyk sa zákonmi logiky neriadi. Používanie jazyka prirovnal k hrám, ktorých pravidlá sú pomerne implicitné a vágne. Význam jazykových výrazov preto treba hľadať nie v definícii, lež v ich použití; uchopíme ho vtedy, keď výraz vieme správne použiť (Wittgenstein, 2002).

V prípade frazém takýto prístup k významu platí azda väčšmi než pri ostatných jazykových znakoch. Frazémy pre svoje fungovanie v reči nejednoznačnosť lexiky dokonca priamo predpokladajú (Čermák, 2007, s. 15). Elimináciou nejednoznačnosti by sme vylúčili z jazyka nielen frazeológiu, lež aj poéziu a poetické princípy fungovania jazyka. Tým by sa nám omnoho ťažšie pamätala lexika a zmizlo by vzrušenie podmienené významovým napätím. No čo je závažnejšie: jazyk by pravdepodobne stratil schopnosť plasticky odrážať realitu, ktorá je tiež neraz neurčitá, nejednoznačná. Ukazuje sa teda, že ambivalentné, sémanticky vágne či obrazné jazykové výrazivo je integrálnou súčasťou prirodzeného jazyka práve preto, že takýmto spôsobom ľudia jazyk v komunikácii, resp. ako vehikulum myslenia a poznávania používajú. Ako konštatuje Claude Hagège, „jazyky jsou momentálními kompromisy, jejichž rovnováha je nestálá vzhledem k tomu, že jsou situovány na časové ose a vystaveny protichůdným tlakům. Z toho plyne periodické zatemňování logicky zdůvodnitelného významu významem novým, zvláště když odpovídá změně situace, jejíž lingvistické vyjádření, které se vyvíjí mnohem pomaleji, nemohlo držet s jejím rytmem krok“ (Hagège, 1998, s. 58).

Teoreticky by sme teda azda mohli pripustiť existenciu jazyka bez frazeológie. Avšak skutočnosť, že taký jazyk neexistuje, poukazuje na to, že frazémy nie sú iba otázkou bohatstva slovnej zásoby, štylistickou alternatívou vyjadrovania či vehikulom kryptokomunikácie, ale že idiomatickosť jazyka je produktom univerzálnych procesov ľudského myslenia.

3. NEDOKONALÝ JAZYK ČI NEDOKONALÉ MYSLENIE?

Tvrdenie, že *jazyk je nástrojom myslenia* berieme dnes ako všeobecne prijímaný a nepochybniteľný fakt. Zároveň však pripúšťame, že naša predstava o myslení ako nutne pravdivom (objektívnom) uchopení skutočnosti a o jazyku ako pravdivom (objektívnom) odraze myslenia nie je celkom korektná. Carlo Rovelli, súčasný teoretický fyzik zaoberajúci sa kvantovou gravitáciou, v súvislosti s problémom ľudstva postihnúť komplexnú časovú štruktúru sveta píše: „Prirodzenosť je taká, aká je, a my ju pomaličky objavujeme. Ak naša gramatika a intuícia nespracuje to, čo objavujeme, nie je to zlé, snažíme sa ich prispôbiť. [...] Gramatika sa sformovala z našej obmedzenej skúsenosti, skôr ako sme si mohli uvedomiť jej nepresnosť na zachytenie bohatej štruktúry sveta“ (Rovelli, 2017, s. 91). Táto nepresnosť v jazykovom odraze sveta sa však neobmedzuje iba na otázku času. To, že je jazyk nepresný až nelogický vyplýva z povahy nášho myslenia. „Vidíme svet a opisujeme ho, usporadúvame ho. Vieme len málo o kompletných súvislostiach medzi tým, čo zo sveta vidíme a svetom samotným. [...] Nevidíme atómovú štruktúru hmoty ani zakrivenie priestoru. Vidíme koherentný svet, ktorý abstrahujeme z našej interakcie s univerzom a usporadúvame si ho tak, ako nám náš zúfalo nedostatočný mozog dovolí“ (Rovelli, 2017, s. 161–163).

Na nedokonalosť nášho zmyslového uchopovania sveta poukazoval vo svojich úvahách už filozof a filológ Friedrich Nietzsche. Podľa neho pri pokuse o definíciu vecí postupujeme vymenúvaním ich vlastností na základe vzťahov. „Určité těleso se rovná tolik a tolik relací. Relace nikdy nemohou být podstata, nýbrž jen důsledky podstaty. Syntetický soud popisuje věc podle jejích následků, tj. *podstata a důsledky* se identifikují, tj. metonymie. V jádře syntetického soudu spočívá tedy *metonymie*, tj. je to *chybná rovnice*. Tj. syntetické závěry jsou nelogické [...]“ (Nietzsche, 2007, s. 53). Alebo inde: „Všechny *rétorické figury* (tj. podstata jazyka) jsou *logicky chybné závěry*. [...] Naše smyslové vněmy spočívají na tropech, nikoli na nevědomých soudech. Prapůvodní proces záleží v identifikaci podobného s podobným — v nalezení nějaké podobnosti na jedné a další věci. Touto činností se živí *paměť* a neustále se v ní cvičí. Záměna je prapůvodní fenomén. [...] Abstrakce je vysoce důležitý výtvar. Je to trvalý, v paměti zachycený a vrytý tvar, který se hodí na velmi mnoho jevů, a je proto vůči každému jednotlivému jevu velmi hrubý a nedostačující“ (Nietzsche, 2007, s. 43–44). A tiež: „Poznání má, přísně vzato, jen formu tautologie a je *prázdne*. Každé poznání, které je nám prospěšné, je *identifikace nestejného*, podobného, to znamená, že je podstatně nelogické. Pojem získáváme jedině touto cestou a později se tváříme, jako by pojem *člověk* byl něčím faktickým, zatímco je přece jen naším výtvozem, jenž vznikl odstraněním všech individuálních rysů. [...] tomu však podstata věci neodpovídá: je to proces poznání, který se podstaty věci nedotýká“ (Nietzsche, 2007, s. 51).

Na skutočnosť, že náš jazyk nie je výtvorom logického vyhodnocovania údajov o svete, ale skôr výsledkom poetického prístupu k nemu, upozorňoval ešte pred Nietzsche, už v XVIII. storočí, taliansky polyhistor Giambattista Vico. Ako jeden z kľúčových objavov predstavil zistenie, že „první národy pohanstva byly z prokázané přirozené nutnosti básníky a mluvily v poetických obrazech“ (Vico, 1991, s. 54). Vzťahuje inšpiratívnu a kreatívnu úlohu poézie nielen na jazyk, lež aj na metafyziku, logiku, morálku, právo, ekonomiku, politiku, ba dokonca na fyziku, astronómiu, kozmografiu, chronológiu či geografiu. Podľa neho „lidé nejprve cítí, aniž si uvědomují, potom si uvědomují s myslí zmatenou a pohnutou, konečně jasným rozumem uvažují“ (Vico, 1991, s. 115).

Ako možno z postrehov uvedených mysliteľov vyvodit, nejasnosť, približnosť, teda obraznosť je v jazyku celkom nutným dôsledkom našej vrodenej neschopnosti spoznávať svet *priamo*. Z toho vyplýva, že definatorické charakteristiky pôvodne rezervované pre sféru frazém, vôbec nemajú výlučnú platnosť iba pre frazeológiu.

4. ASOCIATÍVNOSŤ MYSLENIA A TVORBA JAZYKOVÝCH ZNAKOV

Wilhelm von Humboldt postrehol a trochu nadnesene formuloval jednu z podstatných črt ľudského jazyka, že totiž ide o nekonečné užívanie konečného počtu prostriedkov. Každý prirodzený jazyk disponuje istým počtom zvukov (alofón foném) a takmer celé bohatstvo jeho slovnej zásoby je dané (a obmedzené) počtom možných kombinácií foném, kombinačnými pravidlami pre tvorbu vyšších jednotiek (morfém, moném, syntém), derivačnými pravidlami atď., pričom treba brať do úvahy aj prípadné obmedzenie dĺžky jednotlivých zvukových sekvencií.

Základné (primárne) jazykové znaky (mimo niektorých citoslovies, ako sa zvykne pripomínať) vznikli bez motivácie: zvukovým sekvenciám boli priradené významy bez zrejmeého odôvodnenia, resp. my o ňom dnes nevieme povedať nič. Možno pritom predpokladať, že tieto jazykové znaky vznikli pôvodne ako znaky ikonické, pretože boli sprevádzané ukazovaním prstom a vzťahovali sa primárne na konkrétne reálne objekty. Potreba funkčnej komunikácie a ľudská myseľ z nich vytvorili znaky symbolické, použiteľné i bez konkrétneho referenta, t. j. ako pojmy, resp. znaky mentálne.⁴

Ako vznikli pravidlá spájania týchto primárnych jazykových znakov pri tvorbe zložitejších výpovedí a následne odvodzovacie pravidlá? Ťažko určiť; tiež ich preto považujeme za konvenčné. Gramatika je popisom týchto pravidiel, tak ako sa vytvárali v reči. Pritom je zřejmé, že „jazyková komunikácia, v ktorej sa štandardizovali jazykové znaky a štruktúry, nebola zameraná na konštituovanie a rozvíjanie jazykového systému. Jazykový systém je výsledkom pôsobenia **neviditeľnej ruky**“⁵ [...]. Následkom neplánovitosti konštituovania a rozvíjania tohto celku, a teda jeho formovania **neviditeľnou rukou**, je, že tento celok nemá povahu striktného systému, lež povahu útvaru pozostávajúceho z komplexu rozličných systemizácií ako výsledku štandardizácií“ (Dolník, 2009, s. 117–118). Pri vedomej tvorbe odvodených znakov však užívatelia vychádzajú už z týchto systemizácií. Odvodené (sekundárne) znaky sú teda motivované; minimálne pravidlami daného jazyka.⁶

Avšak slovná zásoba prirodzených jazykov je oveľa menšia, než teoretické množstvo kombinácií, ktoré pripúšťajú ich individuálne kombinačné pravidlá.⁷ Tento fakt svedčí o tom, že rozširovanie slovnej zásoby zvyšovaním nárokov na ľudskú pamäť primárne našich predkov k tomu, aby istým spôsobom (a pravdepodobne nešlo o výlučne vedomú činnosť) *obmedzili* spomínané kombinačné možnosti a povýšili len nepatrnú časť zvukových kombinácií na platné znaky svojho jazykového systému. Ako najproduktívnejší spôsob slovotvorby sa ukázalo dopĺňanie nových sém (čiastkových významov) k semémam jestvujúcich lexém, čiže vytváranie nových znakov akoby *downútra* jestvujúcich. Prostredníctvom tohto procesu dochádza v jazyku k vzniku polysémie rôzneho charakteru. Veľká časť takto vzniknutých lexíí vznikla na princípe asociácií.

Termín asociácia je viacvýznamový.⁸ Vo všeobecnosti znamená združovanie podľa istých pravidiel. V prípade slovotvorby ide o *využitie existujúceho signifikanta pre nový*

4 Jazyky však nevyužívajú akékoľvek zvuky, pretože človek je fyziologicky obmedzený sluchovo aj artikulačne. „Prostorová a funkční konečnost orgánů řeči a sluchu stanovuje univerzální meze možnostem obměňovat systémy hlásek“ (Hagège, 1998, s. 65).

5 Označenie *neviditeľná ruka* bolo vytvorené pôvodne pre ekonomický fenomén tradovaný od A. Smitha (porov. Keller, 2003, podľa: Dolník, 2009, s. 117).

6 Pri tomto uvažovaní vynechávame oblasť prevzatí z iných jazykov.

7 Ruskí lingvisti svojho času vyrátali, že slovná zásoba ruštiny predstavuje len asi dve desaťtisíciny percenta z celkového počtu možných kombinácií foném (Panov, 1987, s. 181).

8 Podľa slovníka lingvistických termínov (Abraham, 1981 [1974]) je to spôsob kombinácie slov a ich foriem v mysli. Už Herder presadzoval myšlienku o asociatívnom usporiadaní ľudskej mysle (pojmy sa vyvíjajú u človeka spontánne, stimulované externými vnemami: jeden vzniká z druhého prostredníctvom podvedomých asociácií).

signifikát na základe podobnosti, analógie, či už vonkajšej alebo vnútornej, funkčnej. Napr. lietadlo — ako nová realita vo svojej dobe — pozostávalo z tisícov súčastí, z ktorých mnohé boli celkom originálne a bolo potrebné ich označiť. Lietadlo má **krídla**, pretože táto časť evokuje lietací ústroj vtákov a hmyzu. Má **podvozok**, pretože ide o prepravný prostriedok, ktorým boli dovtedy vozidlá. A **trup** či **chvostové plochy** sú tiež analógiou na morfológiu lietajúcich živočíchov. Takto teda vznikajú v jazyku desiatky motivovaných označení z pôvodných (azda) nemotivovaných znakov. Aj človek, ktorý nikdy lietadlo nevidel, si dokáže predstaviť **lietajúci stroj**. A keď ho prvýkrát uvidí, spoľahlivo určí, kde má krídla, ktorá časť je trup, resp. chvost. Ak by sme namiesto takto motivovaných označení vytvorili nemotivované neologizmy, obmedzilo by sa fungovanie predstavivosti na báze jestvujúcej skúsenosti. Ale čo je možno oveľa závažnejšie, náramne by sa zvýšili nároky na mechanickú pamäť, čo by pohltilo značnú časť pamäťovej kapacity bežného užívateľa jazyka.⁹

V historickom procese vytvárania slovnej zásoby je teda dôležitá skutočnosť, že s rozširovaním materiálneho a duchovného sveta človeka sa začalo upúšťať od pravdepodobného prvotného onomaziologického princípu: nový jav (pojmem) = nová (v zmysle úplne odlišná) zvuková forma. Inými slovami, naši predkovia začali nové javy okolitého sveta chápať a následne pomenúvať na základe ich predchádzajúceho usúvzťažnenia do svojho (už ako-tak pochopeného) obrazu sveta, na základe vonkajších alebo vnútorných súvislostí jedného javu s druhým, a začali tak násobiť významy už existujúcich foriem. Asociácia je teda od zrodu jazyka hybnou silou jeho rozvoja a jazyk je vďaka nej prostriedkom i produktom poznania zároveň. „A tak sa, netušiac odkiaľ, vynárajú nové obrazy na popisovanie vecí starých ako svet sám — občas v hlave veľkých spisovateľov, ale oveľa častejšie v hlavách anonymných autorov. Ak sú tieto obrazy trefné a dostatočne zrozumiteľné, jazyk ich pojme“ (Abad Nebot, 2001, s. 60).

Princípy používania jazyka predpokladajú možnosť, že jazykový znak sa v reči použije v novom, modifikovanom význame. Ako poukazuje Viktor Krupa, táto skutočnosť oberá jazykový znak o presnosť, ide však len o zdanlivý nedostatok. „Prílišná presnosť ani nie je žiaduca, veď v objektívnej realite máme do činenia s postupnými prechodmi, nie s ostrými hranicami medzi javmi“ (Krupa, 1983, s. 12).

Asociácie, ktoré sa v súčasnosti chápu ako prepojenia nervového vzruchu medzi dvoma centrami mozgovej kôry, možno považovať za fyziologický základ kognitívnych metafor či metonymií v jazyku. O tom, že existujú isté univerzálne myšlienkové procesy, ktoré sa odrážajú v jazyku v podobe univerzálnych konceptov, sa viedli filozofické debaty celé storočia.¹⁰ Kognitívna lingvistika prišla v 20. storočí s podnetným konceptom univerzálnych kognitívnych metafor (Lakoff — Johnson, 1980), o ktoré

9 Z hľadiska nárokov na pamäť je pochopiteľný nielen tento slovotvorný postup, lež aj obmedzená dĺžka slov. Ak odhliadneme od polysyntetických jazykov, kde sa slovo a veta dôsledne navzájom neodlišujú, len obmedzene nájdeme slová obsahujúce viac než desať slabík a zväčša ide o kompozitá.

10 Jedným z najstarších pokusov o vytvorenie akejsi *bazálnej slovnej zásoby*, ktorá by bola spoločná všetkým jazykom, je 63-slovný vokabulár španielskeho jezuitu a polyglota menom Lorenzo Hervás y Paduro (1787), zahŕňajúci časti ľudského tela a niektoré aspekty vonkajšieho sveta. Aplikoval ho na stovku jazykov (Iñesta Mena — Pamies Bertrán, 2002, s. 59).

sa opiera naše pojmové myslenie, pričom odráža našu fyzickú existenciu a orientáciu v realite. Tieto myšlienky boli podnetné aj pre frazeologické bádania.¹¹ V tejto súvislosti treba spomenúť poľskú lingvistku Annu Wierzbicku, ktorá porovnávaním sémantických fenoménov viacerých jazykov hľadala univerzálne **atomárne** významy. Ide o významy, ktoré nepotrebujú definovať, pretože sú prirodzene zrozumiteľné každému človeku a ktorých kombináciou možno vyjadriť všetky komplexné myšlienky, resp. vysvetliť význam ostatných jazykových znakov. Takúto jednotku významu nazvala **sémantické primitívum**.¹²

Potvrdenie možnosti translácie myšlienok z jazyka do jazyka na základe sémantických primitív neodporuje skutočnosti, že jednotlivé etniká, kultúry e. i. jazyky prístupujú k spracovaniu okolitej reality svojsky, čo, ako konštatuje Dolník „na jednej strane prináša nevýhodu v podobe kultúrno-komunikačnej bariéry medzi jazykovými spoločenstvami, ale na druhej strane sa tým naplno prejavuje interpretačný potenciál človeka ako bytosti svojho druhu“ (Dolník, 2009, s. 117–118). Človek ako člen širšieho kultúrno-jazykového prostredia uchováva v svojich jazykových znakoch štandardizovanú interpretáciu sveta svojho spoločenstva. „Tým, že jazykový znak je nosič týchto interpretácií, funguje ako stavebný prvok kultúry daného spoločenstva“ (ibid.).

Možno teda konštatovať, že oblasť frazeológie je v jazyku časťou, kde sa univerzálnosť asociatívnosti ľudského myslenia a diverzita štandardizovaných interpretácií jednotlivých kultúr prejavujú najvýraznejšie.

5. FUNKCIE JAZYKA V REČI

Roman Jakobson vo svojom komunikačnom modeli z roku 1960 popísal šestoro funkcií jazyka. Podľa neho v konkrétnej komunikačnej interakcii vystupuje do popredia jedna z nich. Rozlišuje: 1. referenčnú — zameranú na kontext; 2. emotívnu — zame-

11 Interlingválna komparácia na poli frazeológie prináša v tomto smere zaujímavé pozorovania. Španielska lingvistka Gloria Corpas Pastor uvádza niekoľko sémanticko-kognitívnych báz pre frazeologické vyjadrenie intenzívnej emócie strachu. V rámci metonymickej bázy ide o fyzický účinok strachu: oslabenie alebo zlé fungovanie vitálnych orgánov, telesné hyperreakcie (nadmerné dýchanie, triaška, tlak na vyprázdnenie a pod.). Frazémy typu *prehltat sliny*, šp. *tragar saliva*; *triasť sa nohy niekomu*, šp. *temblarle a uno las piernas*, nem. *Weiche Knie haben*, *pocikať sa/posrať sa (od strachu)*, *urobiť do nohavíc*, šp. *cagarse por las patas abajo*, šp. *hacerse pipí*, nem. *sich in die Hosen machen* a pod. majú tú istú kognitívnu bázu. Niekedy ide o prelínanie dvoch odlišných báz, i keď vo vzájomnom vzťahu: slabosť a fyzický pocit chladu. Sem patria frazémy *stáť niekomu vlasy dupkom*, *drkotať zubami*, nem. *kalte Füße kriegen*, šp. *dar diente con diente*, šp. *ponérsele los pelos de punta a uno*. Ďalšia báza je metaforická — ide o imaginárnu konceptualizáciu či duševnú predstavu strachu, zdieľanú užívateľmi jazyka a uloženú v ich mentálnej lexike. (Bližšie pozri Corpas Pastor, 2003).

12 Vyčlenila ich 59 v rámci 15 tematických skupín: substantíva; determinátory; kvantifikátory; atribúty; výrazy pre duševnú činnosť; pre reč; pre aktivitu, dej či pohyb; pre existenciu a vlastníctvo; pre život a smrť; pre čas; pre priestor; logické pojmy; intenzifikátory a augmentátory; označenia taxonomickej príslušnosti a označenia podobnosti (Wierzbicka, 1996; podľa: Iñesta Mena — Pamies Bertrán, 2002, s. 79).

ranú na adresovateľa; 3. konatívnu — zameranú na adresáta; 4. fatickú — zameranú na kontakt; 5. metajazykovú — zameranú na kód a 6. poetickú funkciu — zameranú na samotnú správu. Jakobson upozornil, že jazykoveda sa nemôže pri skúmaní poetickej funkcie obmedziť iba na oblasť poézie a že výskum jazyka si vyžaduje, aby sme brali plne do úvahy jeho poetickú funkciu (Jakobson, 1991, s. 36–46).¹³

V kontexte sociálnej komunikačnej interakcie prvá funkcia jazyka zodpovedá obsahu komunikátu, t. j. o čom sa hovorí; druhá je vyjadrením postoja k tomu, o čom sa hovorí; tretia sledovaním účelu, prečo sa niekomu niečo hovorí, čo sa tým chce dosiahnuť; fatická funkcia slúži na overovanie priechodnosti kanálu, t. j. udržiavanie kontaktu s adresátom (je to napr. priestor pre rôzne rituálne formulky, ale napr. aj podvedomé zvuky, ktorými napr. pri telefonovaní dávame najavo vnímanie); ak hovoríme o jazyku samotnom, ide o metajazykovú funkciu jazyka. Poetická funkcia sa zvykne popisovať ako orientovanie sa na spôsob, ako sa niečo hovorí, t. j. štýl prehovoru.

Domnievame sa, že v konkrétnej komunikačnej situácii ide skôr o to, akým spôsobom dochádza k prelínaniu viacerých funkcií. Čo sa týka poetickej funkcie, zdá sa, že pôjde o oveľa komplexnejší jav než len prejav štýlu, idiolektu alebo estetizmu. Stopy poetického prístupu pri pozorovaní a popise okolitého sveta nachádzame v celom jazyku, nielen v oblasti frazeológie. V tejto súvislosti si treba uvedomiť, že pôvodným významom slova *poet* (z gréckeho ποιητής — poiētēs) je **tvorca**. Ako vyjadril americký filozof Ralp W. Emerson, „znakom a oprávnením básnika je to, že vyslovuje, čo pred ním nik nepovedal. [...] Básnik je totiž vďaka vyvinutejšej schopnosti vnímať svet o krok bližšie k veciam a vidí ich plynutie alebo metamorfózu. [...] Vďaka tomuto poznaniu **je básnik tým, kto pomenúva veci a kto tvorí jazyk**. [...] Etymológ zisťuje, že aj to najmeravejšie slovo bolo kedysi nádherným obrazom. **Jazyk je fosílna poézia**“ (Emerson, 1991, s. 21–31).¹⁴ Konkrétnou inšpiráciou motivovaná originalita sa však stráca v momente, keď jazykové spoločenstvo prijíma individuálny výtvor. „To, čo sa stalo vlastníctvom všetkých, prestáva byť tvorivé. Preto o slovnej zásobe hociktorého jazyka môžeme povedať, že obsahuje vlastne len stopy originality, tvorivosti, nie tvorivosť samotnú“ (Krupa, 1991, s. 124).

Zatiaľ čo z bežných lexikálnych jednotiek sa originalita a často i motivácia dávno vytratili, väčšina frazém si predsa len zachováva prostredníctvom obrazu, nepriamosti, t. j. anomálie svojho pomenovania čaro tvorivého okamihu svojho vzniku. Frazeológiu by bolo preto možné — rovnako ako poéziu — charakterizovať ako „priemik do podstaty vecí, prejavujúci sa predstavivosťou [...], ku ktorému nedospejeme štúdiom, ale intelektom, ktorý vždy a všade sleduje, ako sa vyvíjajú veci, ako prebieha vývin foriem, a vďaka tomu sa pričíňuje o to, že to chápajú aj iní“ (Emerson, 1991, s. 34).

Poetickosť pri používaní a tvorbe jazyka vyplýva — ako upozornil Nietzsche — z nemožnosti dokonalejšej zmyslovej skúsenosti. Avšak poetická funkcia prispieva aj k obohacovaniu jazyka: na jednej strane azda porušovaním jeho aktuálnych systémových pravidiel, na druhej strane obohacovaním výraziva bez nutnosti rozširovať

¹³ Je zrejmé, že popísané funkcie sa prejavujú v reči, zatiaľ čo vnútroštyémovo možno vydeliť rad iných funkcií.

¹⁴ Zvýraznenie autorka.

jeho početnosť. Z hľadiska zabezpečovania funkčnosti systému a udržania efektivity pamäti by potom mohlo ísť o jednu z najdôležitejších funkcií.

6. OKOLNOSTI VZNIKU FRAZÉM

Slovenský lingvista Juraj Dolník hovorí o idiomatizácii v jazyku ako o jave, pri ktorom sa narušuje systémová pravidelnosť, resp. jestvujúce pravidlá vo vzťahu komponentov a celku (Dolník, 2009, s. 60–61). Dochádza k nej pri všetkých prvkoch jazykového systému. Český lingvista a významný frazeológ František Čermák vidí priestor pre frazémy/idiómy všade tam, kde ide o kombináciu jednotiek **nadaných** významom. Frazeológia, resp. idiomatika je potom disciplína, skúmajúca oblasť ustálených anomálnych kombinácií foriem nižšieho rádu, ktoré sú komplementárne k oblasti pravidelných jazykových kombinácií všetkého druhu a na všetkých relevantných rovinách. Relevantnou rovinou sa mieni každá rovina, ktorej jednotky sú nadané významom (sémantikou). Frazémy teda podľa neho „existujú už na úrovni kombinácie morfémov, v morfológii...” (Čermák, 2007, s. 14).

Frazémy možno definovať ako komunikačne motivované¹⁵ komplexné jazykové znaky. Motivovanosť jednotlivých frazém, pravda, zo synchronného hľadiska vôbec nemusí byť transparentná. Pri ich tvorbe nejde o uplatnenie systémových pravidiel daného jazyka. V tejto súvislosti sa vynára zopár dôležitých, hoci na prvý pohľad možno nie celkom lingvistických otázok: Prečo frazémy vznikajú? Prečo máme potrebu vytvárať komplexné figuratívne, resp. anomálne jazykové znaky? A napokon aj otázka: Vznikajú frazémy aj pri samomluve, resp. v mysli?

Tvrdenie, že frazémy vznikajú ako expresívny doplnok k neutrálnemu výrazivu, pretože v nich vždy prevláda hodnotiaci aspekt nad pomenovacím, nie je celkom dostačujúce. Samotná expresívnosť nie je jednoznačným dištinktívom pre odlišenie frazém od ostatných lexikálnych jednotiek. Expresivita, resp. príznakovosť sa totiž vyskytuje všade, kde nejde o neutrálne výrazivo, t. j. všade mimo štandardnej lexiky.

Frazémy vznikajú v hovorenej reči v procese komunikačnej interakcie s inými ľuďmi a takáto reč je nevyhnutne ovplyvnená emóciami; často ňou teda neodrážame svet, ale jeho prežívanie nami. Inou kreativitou, hoci s podobnou motiváciou, je osamelé tvorivé úsilie básnikov. Dáva vzniknúť spojeniam a obrazom, ktoré len zriedkakedy skončia ako súčasť všeludového lexikónu, pretože tvoria skôr súčasť písanej reči. Naproti tomu anonymní autori potenciálnych frazém sú v momente svojej kreativity tvorcami okazionalizmu, ktorý má šancu stať sa frazémou: osvojením a dostatočne častým používaním ostatnými hovorcami sa môže aspoň na určitú dobu alebo v rámci určitého sociolektu premeniť na to, čo definujeme ako frazému.¹⁶

15 Jestvujú nemotivované frazémy? Pokiaľ pripustíme frazémy aj medzi synsémantickými znakmi (niektoré rituálne formulky, častice a pod.), tam motiváciu ťažko vysvetlíme. Ich význam sa dotvára a komunikuje často až za účasti paraverbálnych a paralingválnych prvkov reči.

16 Paradoxne je vznikom frazémy výsledkom tejto kreativity nový stereotyp. Avšak táto dvojakoť — inovatívnosť, resp. flexibilita na jednej strane verzus ustálenosť na strane druhej — je nevyhnutnou podmienkou efektívneho fungovania prirodzeného jazyka.

Z hľadiska funkčnej platnosti v rámci rečovej kreativity tvoria okazionalizmy akýsi prechod medzi básnickými metaforami a frazémami. Pri okazionalizmoch možno odhaliť celý rad vlastností, ktorými bežne opisujeme frazémy. V slovenčine sa okazionalizmami systematickejšie zaoberá Ludmila Liptáková (1997, 2000), ktorá uvádza, že „okazionalizmy v hovorených prejavoch sú nositeľmi špecifickej komunikačnej funkcie, a to uspokojovať potrebu človeka po emocionalite v každodennej komunikácii. [...] zhmotňujú tak kladné, ako aj záporné emócie [...], láskavé hodnotenie nositeľov inak záporných vlastností. [...] Okazionalizmy sa tvoria v súkromnej komunikácii na zaplnenie prázdnych miest v uzuálnom inventári komunikantov“ (Liptáková, 1997, s. 65–68).

Pri bežnej ľudskej interakcii formou hovorenej reči sa uplatňujú všetky Jakobsonom popísané funkcie, azda s výnimkou metajazykovej. Pri tvorbe okazionalizmu, resp. potenciálnej frazémy je zjavné, že do popredia vystupuje funkcia poetická: nejde totiž prednostne o to, čo sa povie, aký postoj sa vyjadrí, čo sa chce výpovedou dosiahnuť, a tiež nejde o snahu udržať kontakt s adresátom; prevažuje orientácia na spôsob, akým sa niečo povie. Teda o snahu vytvoriť výrazivo, ktoré popisuje trefne a originálne danú okolnosť. Keď prvý raz zaznelo: „si červený ako rak varený“ — nebola to snaha postihnúť presný odtieň rumelca na tvári. Stačilo povedať: „máš červenú tvár“, pretože bežný človek rozoznávajúci farby má skúsenosť s červeňou na ľudskom obličaji. Uvedené prirovnanie nemá v danom kontexte zdanlivo žiadnu výpovednú hodnotu. Alebo ešte jeden príklad: V detstve sme so sestrou mali ako domáce zvieratko škrečka. Náš otec zvykol občas pred nami prehodiť: „Škrečok už stojí s transparentom.“ Chcel tým vyjadriť, že škrečok nemá dosypané krmivo. No zároveň nám dával najavo výčitku, že sme ho zabudli nakrmiť. Mohol povedať: „Obávam sa, že vaše domáce zvieratko je hladné“ alebo nám rovno prikázať: „Dosypte škrečkovi krmivo!“ Prečo siahol k obraznosti? Išlo v spôsobe jeho vyjadrenia o hodnotenie nášho ľahostajného postoja k zverenému tvorovi? O kritiku našej zábudlivosti? O nepriame obvinenie z nedbanlivosti? Bolo účelom tejto zámerne absurdnej obraznosti vyprovokovať nás k činu, vyvolať v nás výčitky svedomia, vychovať nás k zodpovednejšiemu správaniu? Nazdávam sa, že keby to otec mal explicitne precizovať, asi by ani sám nevedel povedať, čo presne chcel vyjadriť, resp. by azda skonštatoval, že chcel vyjadriť všetko naraz.

V literatúre o frazeológii sa čoraz častejšie poukazuje na skutočnosť, že frazeologický význam má oproti bežnému pravidelnému spojeniu slov spravidla niečo navyše, akúsi „pridanú hodnotu“, ktorá chýba doslovným analogónom a ktorá vytvára túto hľadanú podstatu ich používania. Je zrejme, že persuzívny náboj, ktorý je výrazným aspektom hovorovej reči, sa nadobúda práve obraznosťou.

Orientácia na spôsob, ako používatelia jazyka vytvárajú jazykové okazionalizmy, vrátane potenciálnych frazém, t. j. skúmanie príčin a procesov ich vzniku predpokladá zachytávať a skúmať hovorené slovo v oveľa väčšom meradle a inými metódami, než bolo možné kedykoľvek v minulosti. Frazémy (i okazionalizmy) vznikajú totiž výlučne v procese komunikačnej interakcie. Takto používaný jazyk (reč) predstavuje veľmi odlišný fenomén od toho, ktorý sa tradične popisoval a analyzoval na základe písomných textov. Dôvodom tejto odlišnosti sú aj rôzne funkcie, ktoré jednotlivé formy komunikácie plnia. Ako v tejto súvislosti výstižne poznamenal český jazykovedec J. Vachek, „funkcií mluveného projevu je určitým okamžitým spôsobem reagovať na danou sku-

tečnosť, na rozdiel od psaného prejavu, ktorým je možné reagovať na túž skutočnosť spôsobom udržiteľným, a tuď trvalým“ (Vachek 1989, s. 107; podľa Čang Chan-liang 1998, s. 241). A hoci je v súčasnosti možné autenticky zachytávať hovorené slovo a moderná korpusová lingvistika pracuje aj s prepismi autentickej reči, hovorená reč a mentálne procesy s ňou späté ešte stále nie sú prebádané a popísané v celej svojej komplexnosti. Konkrétny kontext každého jedného prehovoru je totiž výsostne unikátny.

Komplexnosť procesov, zúčastnených na reálnej komunikačnej interakcii by azda mohli pomôcť osvetliť jedinci, ktorí sa narodili s istými odlišnosťami v oblasti sociálno-komunikačných schopností: autisti. Mnohí z takto označovaných ľudí sa napríklad naučili skôr čítať a písať než hovoriť, čo sa rozhodne vymyká bežnej skúsenosti. Ako píše vo svojej prvej knihe na túto tému aspergik Josef Schovanec: „Písanie je, myslím, snadnejšie než mluvenie. Nevyžaduje tak náročnú synchronizáciu činností.“ V súvislosti s ústnym prejavom veľmi správne postrehol jeho spoločenské ukotvenie, a síce že „dôležitejšie než konkrétne slovo je u každého sdelenie z neho plynoucí spoločenské očakávanie. Oč jsou některé otázky či některá zadání přesnější („Urcete v centimetrech délku úsečky AB.“), o to jsou jiné vágnější, v jejich slovech není zakódován přesný význam“ (Schovanec, 2014, s. 17–18). Autor vysvetľuje tento svoj postreh na príhode z detstva: Jedného dňa sa rodičom stratil a neozval sa z kríkov ani vtedy, keď počul, že volajú jeho krstné meno. Rodičia zabudli pri výzve dodať, aby sa im ozval. Navyše, ako sám vysvetľuje, autistický človek si môže v takejto situácii kľásť vcelku logickú otázku: ako bez priezviska usudzovať, že ide o niekoho konkrétneho, keď mnohé osoby majú totožné krstné meno?

Podstatnou súčasťou sociálnych kompetencií pri komunikácii sú práve jazykové inferenčné schopnosti, t. j. schopnosť odvodiť zmysel výpovede v závislosti od situácie, širšieho jazykového ale i nejazykového kontextu. Ako upozorňuje Dolník, inferencia v rámci jazykovej komunikácie „nie je založená na prísnom logickom vzťahu medzi predpokladmi a záverom“ (Dolník, 2009, s. 126). Možno práve preto rozdiel medzi povedaným a mysleným — čo je pre komunikačnú interakciu bežné a pre interpretáciu frazém úplne zásadné pravidlo — spôsobuje autistom také problémy.

7. FRAZÉMOTVORBA AKO ŽRIEDLO POLYSÉMIE

Frazémy vznikajú na základe jestvujúcich primárnych a sekundárnych (spravidla už polysémických¹⁷) jazykových znakov a obvykle nepreberajú do svojho celostného významu pôvodné sémy či semémy týchto znakov, resp. nie všetky. Naopak, ich tvor-

17 Problematika vzťahu frazeológie a polysémie v jazyku nie je nová; význam frazémy sa často zakladá na využití polysémie jej komponentov, a ako poukazujú napr. Nerlich a Clarke, polysémiu používame v každodennom diskurze v takej miere, že doslovný a metaforický (t. j. transponovaný) význam sa v mysli účastníkov rozhovoru vynárajú súčasne (Nerlich — Clarke, 2001; podľa Lindquist — Levin, 2008, s. 152). Pri niektorých somatických frazémach popisujúcich paralingválne prvky reči ide vlastne takmer vždy o polysémiu: *gúľať očami* možno použiť v prenesenom zmysle na popis prekvapenia, no i pre doslovný opis reakcie na prekvapenie.

bou dochádza k vzniku nového, situačne motivovaného významu frazémy ako celku. Chceme poukázať na skutočnosť, že nezriedka následne pribúdajú čiastkové nové významy aj v pôvodných komponentoch frazém, a tiež dochádza k vzniku nových slov na základe takto novonadobudnutých významov.

Na detailnejšie priblíženie tejto skutočnosti sa pozrieme na slovenské slovo *hlava*, pre ktoré Slovník slovenského jazyka (1959) uvádza osem významov.¹⁸ Takmer každý z nich vznikol v dôsledku vytvorenia frazémy. Napr. z frazémy *hlava rodiny* (obce, cirkvi, štátu) vznikol význam č. 5 — kto je na čele niečoho, vedúca osobnosť. Na vznik príslušného významu slova *hlava* stačí, prirodzene, aby vznikla jediná frazéma daného typu a ostatné sa postupne utvoria per analógiám. Všimnime si však, že podmienky utvorenia analógie sú pomerne rigorózne. Ono niečo, na čele čoho môže byť vedúca osobnosť nazývaná *hlava*, nemôže byť hocičo. Sotva by sme mohli povedať napr. *hlava národa*. Spoločenstvo, ktoré *má hlavu*, musí byť náležite usporiadané, tak, aby pripomínalo organizmus. Môžeme mať teda hlavu cirkvi, hlavu štátu, ale nie hlavu národa, etnika či rasy. (Takéto spoločenstvá nie sú dostatočne organizované na to, aby mohli mať hlavu.¹⁹)

Význam č. 7 — dôležitá časť stroja alebo nástroja — zrejme tiež vznikol z frazémy, pravdepodobne z *hlavy kolesa*, čo je výraz doložený v slovenčine už v XVII. storočí.

Význam č. 8 — *hlava* ako oddiel v knihe — je prekladom slova *kapitola*, zdobeniny latinského slova *caput* (hlava). V skutočnosti ide skôr o záhlavie, hlavičku, začiatok oddielu v knihe, ktorý sa písal veľkými písmenami — *kapitálkami*. V takom prípade by význam č. 8 mohol byť zovšeobecnený — vec alebo časť veci pripomínajúca svojou polohou (hore alebo vpredu) hlavu; napr.: *hlava postele*, *hlava skrutky*, *hlavička klinca* a pod.

Z významu č. 5 vzniklo substantívum *hlaváč* (pravdepodobne s prihliadnutím na významy č. 6 — 8) a adjektívum *hlavný* (t. j. základný, podstatný, ústredný, nadriadený). Adjektívum *pohlavný* sa viaže na prvý, základný význam slova *hlava*, keďže pohlavie sa rozlišovalo *po hlave* (t. j. podľa hlavy). Adjektívum *úhlavný* vzniklo uplatnením významu č. 3. — *hlava* ako sídlo života. A tento význam zrejme vznikol z frazém typu *prísť o hlavu*, *skrútiť o hlavu*, *ručiť hlavou* a pod. *Úhlavný* (nepriateľ, protivník a pod.) teda znamená človeka usilujúceho o našu hlavu, o náš život.

Z frazematického obrazu *tvrdá hlava* vzniklo adjektívum *tvrdohlavý* a sémantické pole slova *hlava* sa rozšírilo o význam *sídlo vôle*. Z toho vznikli deriváty *tvrdohlavec*, *hlavatý*, *hlavaj*, *hlaváň*.²⁰

18 V skutočnosti viac, pretože pod jedným číslom sú uvedené celé skupiny významov. Napr. význam č. 6, vec podobajúca sa ľudskej alebo zvieracej hlave obsahuje: kapustnú hlavu (tá má sama dva významy); viničnú hlavu (tvar vinice dosiahnutý nízkym rezom); konskú hlavu (typ gotického oblúka; výraz *konská hlava* však znamená aj dolichocefalickú lebku, čo SSJ neuvádza); hlava huslí; mačacie hlavy (výraz, ktorý má okrem základného dva ďalšie významy: druh hrušiek a typ kamennej dlažby; SSJ uvádza iba prvý z nich). Vidíme teda, že jemnejším rozlišovaním by sme mohli dosiahnuť i niekoľkonásobný počet významov.

19 Integrované rómske spoločenstvo ju však má: *báro šero* (veľká hlava) je synonymum vajdu.

20 Slová *tvrdohlavý* či *tvrdohlavec* sú opätovne frazeologickými útvarmi; podľa F. Čermáka ide o adjektívne, resp. substantívne komponovanú frazému, ktoré tento autor vyčleňuje

Ako vidno, zo slova *hlava* je odvodených niekoľko desiatok slov s približne dvojnásobkom významov. Väčšina z nich vznikla ako dôsledok frazemických procesov. Nový význam, ktorý vznikol na základe prvej frazémy určitého typu, podporuje vznik ďalších frazém využívajúcich tento novopripravený význam. Ide teda o celkom prirodzený jav: vznik nových významov, a teda rozširovanie semém jestvujúcich lexém smerom k polysémii, sa často deje na poli frazeológie. Ba dokonca sa nezriedka prostredníctvom rovnakého postupu celkom vedome tvoria aj odborné termíny.²¹

Tento jazykotvorný, význam rozširujúci efekt frazém priblížime aj na jednom príklade zo španielčiny: slovo *agalla* funguje v španielskej frazeológii vo význame č. 2 (podľa slovníka DRAE²²), ako synonymum slova *amígdala* pochádzajúceho z gréčtiny, ktoré označuje anatomický útvar v ľudskom hrdle, po slovensky označovaný ako *mandľa*. Uplatnením synekdochickej zámény *pars pro toto* zastupuje *agalla* aj celé hrdlo (resp. krk) napr. v týchto v španielskych frazémach: *coger a uno por las agallas* (chytiť niekoho za mandle, vo význame: *chytiť niekoho pod krk; zdvihnúť niekomu mandle*), *quedarse de la agalla/quedarse colgado de las agallas* (ostať za mandľu/ostať visieť za mandle, vo význame: *ocitnúť sa v kaši/ zavaríť si/ dostať sa do peknej kaše*). Z ľahko predstaviteľného obrazu človeka, ktorý má natoľko otvorené ústa, že mu vidno mandle, vzniká vo forme *agalla* význam **hrabivosť, pažravosť, lakomosť**, ktorý uvedený slovník uvádza ako význam č. 11 a ilustruje, ako inak, frazémami: *abrírsele a uno la agalla* (otvoriť sa niekomu mandľa, vo význame *prepadnúť mamonu/stat sa hrabivým*); *tener más agallas/tener grandes agallas* (mať viac mandlí/mať veľké mandle, vo význame *byť pažravý/hrabivý/chamtivý*). Existujú však aj menej transparentné obrazy, v ktorých slovo *agalla* nadobúda význam (uvádzaný v slovníku DRAE pod číslom 10) **odvaha, smelosť, odhodlanosť**: *ser uno de agallas /tener (muchas) agallas* (byť ten

v rámci podskupiny lexikálnych frazém. (Bližšie Čermák, 2007, s. 270–271). Čermák v svojej koncepcii vychádza z veľmi správneho predpokladu, že ortografické pravidlá písania komponentov frazém nie sú na mieste ako kritérium pri posudzovaní, či ten-ktorý jazykový prvok prináleží k frazémam.

Dodajme však, že definatorická podmienka viacslownosti frazémy, resp. spojenia *minimálne* dvoch slov, sa aj v jeho Slovníku české frazeologie a idiomatiky (1983–1994) dosahuje v mnohých prípadoch iba formálne, pomocou slovesa *být*, resp. zvratu *být jako*, napr.: *být anděl, být j. buřt, být j. brundibár* a pod. Za „nositeľov“ frazémovosti by sme vlastne pokojne mohli považovať uvedené substantíva už samostatne, no zvykneme ich označovať za metafory, resp. symboly. V tejto súvislosti si J.-P. Colson kladie otázku, či namiesto metafory nejde, napr. v prípade substantíva „anjel“ skôr o prípad polysémie. Podľa neho treba doriešiť metodologickú otázku rozlišovania medzi idiomatickosťou, obraznosťou, motiváciou, netransparentnosťou, konvenciou a kultúrou, a to v prípade metafor aj ustálených slovných spojení, pretože nateraz sa pri definovaní základných kognitívnych štruktúr metafor alebo ustálených slovných spojení lingvisti opierajú vo veľkej miere o vlastnú intuíciu (Colson, 2008, s. 191).

21 Prekvapuje v tejto súvislosti odborná kritika postupu uplatneného v nemeckom slovníku, ktorý významy slov ilustruje príkladmi frazém: napr. deväť významov slova *Kopf* (hlava) je v slovníku hodnotených ako figuratívnych a v ich ilustrácii sa slovo *Kopf* uvádza v idiomatických spojeniach. (Porovnaj Ďurčo, 1994, s. 75).

22 Diccionario de la Real Academia Española (1970).

s madľami/mať (veľké) madle, vo význame *mať guráž/charakter; byť tvrdý, energický, rozhodný*); (*no tener agallas para una cosa* (mať/nemať mandle na niečo, vo význame *nemať odvalu/guráž na niečo*); *ser un potentado de las agallas* (byť potentát s madľami, vo význame *byť veľký pán/veľké zviera*).²³

V tejto súvislosti je potrebné vyzdvihnúť aj skutočnosť, že nové frazémy, resp. potenciálne nové frazémy, vznikajú často v marginálnych registroch, napr. v slangu, a nadväzne iniciujú tvorbu ďalších jazykových jednotiek. Postupom času a v závislosti od frekvencie používania sa niektoré z nich dokonca môžu štandardizovať.

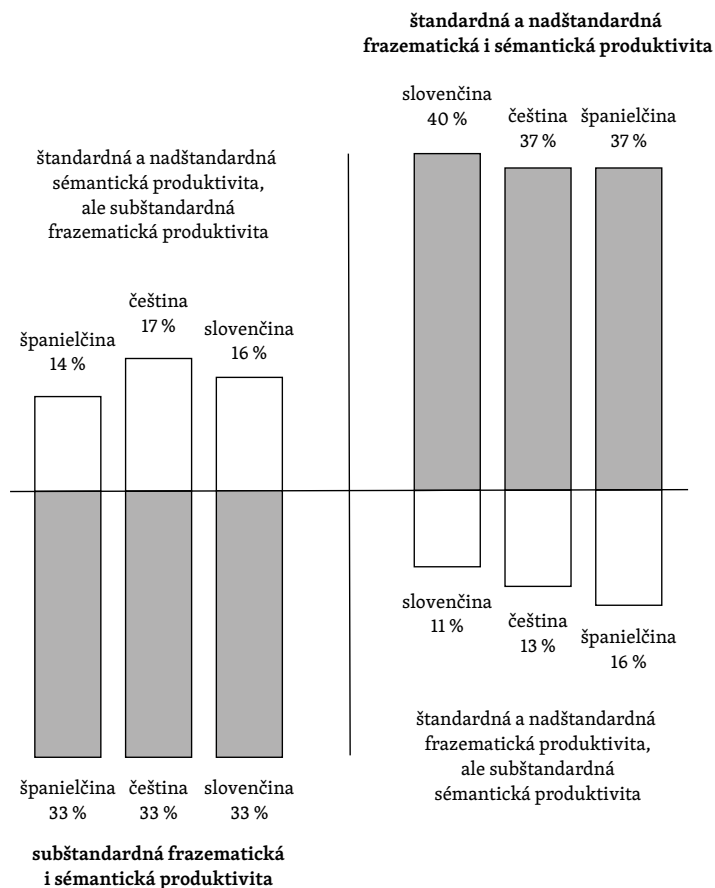
Napr. slovenská slangová frazéma *hodiť šabľu* — ako metaforický popis človeka, ktorý dávi —, resp. jej synonymum *hodiť tyčku*, obohatili slovnú zásobu slovesami: *šabliť, tyčkovať*, z ktorých prefigáciou vznikajú ďalšie: *ošabliť/otyčkovať niečo, vyšabliť sa/vytyčkovať sa/potyčkovať sa*, a tiež ďalšie frazémy: *byť niečo na tyčku/byť niečo tyčka*. V slangovom prejave samotné slovo *tyčka*, použité v príslušnom kontexte a s náležitou intonáciou, príp. sprevádzané mimikou, vyjadruje negatívne hodnotenie, resp. negatívny postoj voči nejakému subjektu či javu. Takýmto spôsobom slovo *tyčka* nadobúda nový význam a je otázkou času a perzistencie v jeho používaní užívateľmi jazyka, či sa napokon ustáli ako plnohodnotná seméma tejto lexikálnej formy. Spisovné sloveso *dáviť* je v bežnej reči (v svojom 1. význame) často zamieňané synonymom *vracať* (v jeho 2. význame). V jazykovom úze sa ustálila aj kolokácia *je mi na vracanie*. Celkom bežná je však zámena za substandarné *je mi na grkanie*, príp. už spomínané *je mi na tyčku*, ktoré rovnako ako pôvodná kolokácia *je mi na vracanie* funguje v priamom i prenesenom význame, t. j. označuje tak 1. stav nevoľnosti, ako aj 2. pocit odporu. Zaujímavé je, že prenesený význam nefunguje so spisovným slovesom *dáviť*, pretože nezvykneme povedať: *je mi z niečoho na dávenie*. Neprekvapilo by nás, keby diachrónny výskum preukázal, že 2. význam slovesa *vracať* (=dáviť) vznikol ako dôsledok obrazného popisu stavu človeka, ktorého potrápil spätný chod potravy, a motivácia jeho vzniku, a tým aj jeho frazeologický pôvod sa procesom lexikalizácie postupom času zahmlil.

V našom zamyslení o význame genézy frazém pre polysémiu jazyka sme vychádzali z kontrastívneho porovnania vo frazeológii slovenského, španielskeho a českého jazyka najfrekventovanejších somatosubstantív²⁴, v rámci ktorého sme skúmali koreláciu ich frazematickej výdatnosti (početnosti výskytu vo frazémach) a ich polysémie (početnosti priamych i odvodených významov). Napriek tomu, že v absolútnych číslach vykazovali predmetné jazykové súbory značné rozdiely²⁵, výsledok relatívnych početností ukázal na prekvapivú zhodu. V súlade s hypotézou, že **početnosť výskytu substantíva vo frazeológii koreluje s jeho mierou polysémie**, sa

23 Je zrejmé, že absenciou frazém, v ktorých by slovo *mandľa* v slovenčine vystupovalo v podobných kontextoch, v jeho čiastkových sémach absentuje význam symbolu odvahy, guráže alebo chamtivosti.

24 Po 70 pre slovenský a španielsky jazyk, 30 pre český jazyk (kontrolná skupina).

25 Skúmané súbory boli excerptované z tlačených frazeologických slovníkov, ktorých autori pracovali pod vplyvom rôznych metodologických prístupov, v rôznych obdobiach a i. Tiež treba brať do úvahy početnosť jazykového spoločenstva: slovakofónne, resp. čechofónne verus hispanofónne.

GRAF 1. Korelácia frazematickej a sémantickej produktivity najfrekventovanejších somatosubstantív v slovenčine, češtine a španielčine

ukázalo 73 % skúmaných substantív v slovenčine, 70 % v španielčine a 70 % v češtine. Korelácia skúmaných parametrov bola štatisticky preukázaná testom chí-kvadrát, na základe ktorého vyšla skúmaná závislosť ako signifikantná na 1 %-nej hladine významnosti (0,01) (Vertanová, 2006).²⁶ Vizuálne ju ilustruje graf č. 1.

²⁶ Následne sme naše zistenia overili na súbore 70 substantív a adjektív slovenského a španielskeho jazyka, (frekvencovaných v oblasti antropocentrickej, no nie somatickej frazeológie), kde sa v súlade s uvedenou hypotézou správalo 67 % slovenských a 64 % španielskych lexém, čo ešte stále zodpovedá vysokej hladine štatistickej významnosti (0,05) (Vertanová 2013).

Vzhľadom na to, že španielčina nepredstavuje ani so slovenčinou ani s češtinou jeden kultúrny areál, v rámci ktorého by sa dalo hovoriť o masívnejšom kultúrnom vplyve, t. j. napr. o prevzatiach či kalkovaní v rámci frazeológie (ako napr. v prípade slovenčiny a nemčiny), výsledok nášho výskumu možno hodnotiť ako preukázateľný, hoci k jeho objektivizácii ako

Možno teda konštatovať, že frazeologické procesy sú výdatným žriedlom polysémie jazykových jednotiek. Pre takto chápanú jazykotvornú funkciu frazeológie je ďalej dôležité konštatovanie, že polysémia je jav charakteristický pre väčšinu slov.²⁷ Z rozsahu, akým sa polysémia zúčastňuje na tvorbe lexiky možno na základe nášho výskumu odvodiť, že frazeológia je najvýdatnejším zdrojom obohacovania slovnej zásoby. Aj tam, kde sa nové významy tvoria pomocou slovotvorných formantov (prefixov, suffixov a pod.) je frekventovaným implicitným predpokladom vzniku nového slova sémantická transformácia,²⁸ ku ktorej dochádza pri frazeologických procesoch.

8. ZÁVER

Ako sme ukázali, poetický, kreatívny prístup k reflektovaniu okolitého sveta je podstatou vzniku veľkého množstva situačne motivovaných jazykových znakov. Kreativita v používaní jazyka je charakteristickou črtou používateľov jazyka a môže vzniknúť z rôznych dôvodov: kým pri vzniku kryptokódu zjavne prevažuje zámer zvýšiť ne-dešifrovateľnosť pre nezasvätených, pri vzniku frazém ide prvotne skôr o zámer nepriameho vyjadrenia vyplývajúceho z pragmatiky konkrétnej situácie — zosilniť či, naopak, zjemniť popis, obrazne priblížiť a tým uľahčiť pochopenie nejakého javu. Nie je tajomstvom, že frazémy vznikajú ako jadrné výrazivo, a tiež je známe, že vo frazeológii prevažujú vyjadrenia negatívnych postojov k okolitému svetu. Je teda zrejmý emočný podtón okolností ich vzniku.

Snaha o persuzívny účinok výpovede vedie hovorcov k prekonávaniu stereotypov, resp. k snahe vytvoriť nové výrazivo z dôvodu nedostatočnej výstižnosti či ekonomickej neefektívnosti jestvujúceho (resp. známeho) výraziva.

Vznikom frazém ako komplexných jazykových znakov (a vrámci nich nových sém či semém) sa kreuje transponovaný význam v nich použitých primárnych a sekundárnych jazykových znakov. Inými slovami: možno konštatovať, že mnohé čiastkové významové obsahy jestvujúcich lexikálnych foriem vznikli pôvodne v rámci použitia týchto foriem vo frazéme. Frazémotvorné procesy sú teda nielen procesmi tvorby frazém ako nových jazykových znakov, lež aj všeobecne jazykotvornými procesmi.

frazeologickej univerzálie by bolo iste vhodné ešte overenie na širšom, multilingválnom súbore frazém.

²⁷ Na súbore náhodne vybraných 200 slovenských slov (Slovník slovenského jazyka, 4038 strán, prvé slovo na každej 20. strane) a 200 španielskych slov (Diccionario de la lengua española, 1 422 strán, prvé slovo na každej 7. strane) sme zistili v oboch jazykoch rovnaký priemerný počet významov jedného slova: 2,2 významu na slovo.

²⁸ V tejto súvislosti podotknime, že sa často mechanicky hovorí o „prenesení významu“ ako o jednom zo spôsobov tvorby nových slov. V mnohých prípadoch by bolo vari správnejšie hovoriť o „prenesení výrazu“, prípadne o „priradení významu“. Ľudská hlava i výraz pre ňu existovali určite skôr ako kliniec a jeho vrchná časť, ktorú nazývame hlavičkou. Preniesli sme teda jestvujúci výraz, pomenovanie, signifikant, nie signifikát.

LITERATÚRA

- ABAD NEBOT, F. (2001): *Cuestiones de lexicología y lexicografía*. Madrid: Cuadernos UNED.
- ABRAHAM, W. (1981): *Diccionario de terminología lingüística actual*. Madrid: Gredos.
- COLSON, J.-P. (2008): Cross-linguistic phraseological studies An overview s.195. In: S. GRANGER — F. MEUNIER (eds.), *Phraseology An interdisciplinary perspective*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 191–206.
- CORPAS PASTOR, G. (2003): *Diez años de investigación en fraseología: análisis sintáctico-semánticos, contrastivos y traductológico*. Madrid: Iberoamericana; Frankfurt am Main: Vervuert.
- ČANG CHAN-LIANG (1998): Odkaz Josefa Vachka pro studium čínského písma. *Slovo a slovesnost*, 59, 4, s. 241–248. (Preklad P. Jeřábková a T. Hoskovec).
- ČERMÁK, F. et al. (1983–1994): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Praha: Academia.
- ČERMÁK, F. (2007): *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha: Karolinum.
- Diccionario de la Real Academia Española*. (1970). Edición 19. Madrid: RAE.
- DOLNÍK, J. (2009): *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda.
- ĐURČO, P. (1994): *Probleme der allgemeinen und kontrastiven Phraseologie*. Heidelberg: J. Groos.
- ECO, U. (2001): *Hledání dokonalého jazyka*. Praha: NLN. (Preklad Z. Jandová).
- EMERSON, R. W. (1991): *Eseje*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- HAGÈGE, C. (1998): *Člověk a řeč*. Praha: Karolinum.
- IÑESTA MENA, E. M. — PAMIES BERTRÁN, A. (2002): *Fraseología y metáfora: aspectos tipológicos y cognitivos*. Granada: Granada lingvistica
- JAKOBSON, R. (1991): *Lingvistická poetika*. Bratislava: Tatran.
- LAKOFF, G. — JOHNSON, M. (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- KELLER, R. (2003): *Sprachwandel: Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen/Basel: Francke.
- KRUPA, V. (1983): Jazykový model reality. *Jazykovedný časopis*, 34, 1, s. 6–13.
- KRUPA, V. (1991): *Jazyk — neznámy nástroj*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- LIPTÁKOVÁ, L. (1997): Okazionalizmy v hovorenej komunikácii. In: *VARIA VI*. Bratislava: SAV, 1997, s. 63–69.
- LIPTÁKOVÁ, L. (2000): *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine*. Prešov: Náuka.
- MOSTERÍN, J. (1989): Prólogo. In: J. J. ACERO FERNÁNDEZ, *Filosofía y análisis del lenguaje*. 3. vyd. Madrid: Editorial Cincel.
- LINDQUIST, H. — LEVIN, M. (2008): Foot and mouth The phrasal patterns of two frequent nouns. In: S. GRANGER — F. MEUNIER (eds.), *Phraseology An interdisciplinary perspective*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 143–158.
- NERLICH, B. — CLARKE, D.D. (2001). Ambiguities we live by: Towards a pragmatics of polysemy. *Journal of Pragmatics*, 33, s. 1–22.
- NIETZSCHE, F. (2007): *O pravde a lži ve smyslu nikoli morálním*. Praha: Oikúmené. (Preklad V. Koubová).
- PANOV, J. N. (1983): *Znaky, jazyky, symboly*. Praha: Panorama, 1987. (Preklad J. Hošek a A. Hošková).
- PECIAR, Š. et al. (1959): *Slovník slovenského jazyka. I. diel*. Bratislava: SAV.
- ROVELLI, C. (2017): *O čase*. Bratislava: Tatran, 2017. (Preklad P. Bilý).
- SCHOVANEC, J. (2014): *O kolečko míří*. Praha: Paseka. (Preklad Š. Belisová).
- VACHEK, J. (1989): *Written Language Revisited*. Ed. P. A. Luelsdorff. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.
- VERTANOVÁ, S. (2005): Fraseologismos y polisemia. Estudio contrastivo de la fraseología española, eslovaca y checa. *Studia romanistica — Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Ostrava*, 5, 222/2005, s. 93–100.
- VERTANOVÁ, S. (2013): La riqueza polisémica y su posible fuente: la fraseología. In:

- Diversidad lingüística del español*. Technická univerzita v Liberci, s. 147–160.
- VICO, G. (1991): *Základy nové vědy o společné přirozenosti národů*. Praha: Academie. (Preklad M. Quotidián).
- WIERZBICKA, A. (1996): *Semantic: Primes and Universals*. New York: Oxford Univeristy Press.
- WITTGENSTEIN, L. (2002): *Modrá a Hnedá kniha*. Bratislava: Kalligram. (Preklad D. Kamhal).

Silvia Vertanová | Katedra romanistiky, Filozofická fakulta
Univerzity Komenského v Bratislave | Gondova 2, 814 99 Bratislava
ORCID ID: 0009-0001-6281-5155
silvia.vertanova@uniba.sk